

Detta nummer

Det första numret ägnas hällristningarna i Enköpingstrakten. De kom till för ungefär 3000 år sedan under en tid då Uppland såg mycket annorlunda ut än idag. Delar av det som nu är land var täckt av vatten. Det fanns inga städer eller större samhällen. Människorna livnärde sig på jordbruk, jakt och fiske. Vilket språk de talade vet vi inte men antagligen var det en variant av de indoeuropeiska språken.

Det faktum att vi kan iaktta en del spår av bronsåldersmänniskornas verksamhet i landskapet men inte dem själva i det liv de levde har fångats i följande dikt:

HÄLLRISTNINGEN

*Flydda språk som löd kring offrens tjurar
kan vi aldrig ana eller finna.*

*Ord för skördeväder, hagelskurar
har gått bort med ord för man och kvinna.*

*Hur lät namnet på den långa båten,
revbensspantad, avklätt tydligt ristad.*

.....
*sommarorden som i språket levde,
vinterordens snö och höstens äpple?*

*Hur lät namnet på den tunga döden.
Vi kan se, men vi kan inte höra.*

Harry Martinsson

Dikter om ljus och mörker, 1971.

Skålgroparna är de vanligaste hällristningsfigurerna

Hällristningarna i Enköpingstrakten

Hällristningarna brukar i allmänhet dateras till bronsåldern, ca 1800-500 före Kristus. Det finns ett antal koncentrationer i Sverige - Tanum i Bohuslän, Simris i Skåne, Norrköpingstrakten i Östergötland samt hällristningarna i Enköpingstrakten. I alla fallen rör det sig om ristningar med anknytning till en primitiv åkerbrukskultur. Hällmålningarna och hällristningarna med jaktmotiv hör Norrland till. I Nämforsen, Ångermanland, finns inslag både av Sydskandinaviens hällristningsfigurer (skeppsbilder, solhjulstecken och fotsulor) och bilder som hör till fångstkulturen (älgar, älghuvuden fiskar och fåglar).

En enhetlig bronsålderskultur

De sydskandinaviska hällristningarna är så pass enhetliga att de liksom föremålsfynden från denna tid visar på ett sammanhängande kulturområde. Kommunikationerna mellan olika delar av området måste ha varit goda. Idéer och tekniker har varit väl kända inom området. Men den sydskandinaviska bronsålderskulturen har inte varit slutet. Den har i hög grad varit påverkad av utvecklingen i Central- och Sydeuropa. Inga bara metallen utan även en del av idéerna importerades söderifrån.

Hällristningslandskapet

Vid bronsålderns början låg landet 20 meter lägre än i dag, år 1000 f Kr 15 meter lägre och vid bronsålderns slut ca 12 meter lägre än idag. Det som åstadkommit detta är landhöjningen. Under istiden pressades jordskorpan ned under isens tryck. När sedan isen drog sig tillbaka började landet stiga. I Stockholmstrakten är landhöjningen f n ca 5 meter per 1000 år.

Detta innebär att under den tid hällristningarna i Enköpingstrakten kom till var Mälaren en stor vik av Östersjön. Södra Uppland var under denna tid ett skärgårdslandskap. Där vi idag ser åkrar och ängar låg sjö och fjärd medan impedimenten och höjdsträckningarna var kobbar som sakta höjde sig ovanför vattnet och förvandlades till öar. Öarna växte därefter ihop till sammanhängande land.

Flertalet ristningar ligger på 20-15-meterskurvan medan en del ristningar längre inåt land ligger vid 25-meterskurvan. Detta antyder att ristningarna gjordes nära den dåtida strandlinjen.

Växter och djur

I början av bronsåldern var klimatet varmare (ca 3 grader varmare i medeltal) och torrare än nu. Längre fram under bronsåldern kom klimatet att mer likna det vi har nu.

När landet höjdes över havet kom växterna. Genom pollenanalyser vet vi hur den dåtida floran såg ut. Det naturliga skogslandskapet påverkades redan av stenåldersjordbrukarna men kom att än mer omvandlas under bronsåldern. Det var inte främst genom de små åkerlotterna med odling av vete och korn som människan påverkade landskapet. Det var i stället betesdjuren som kom att sätta sin prägel på landet. Man höll boskap och får. Tamgris och/eller vildsvin spelade en viktig roll. Vid plöjningen med årdar använde man sig antagligen av oxar som dragare.

Bronsåldersmänniskorna var inte enbart jordbrukare. De försörjde sig också genom jakt och fiske. Bosättningarna låg ofta strandnära för att man skulle ha nära till fisket samtidigt som vattnet var en viktig kommunikationsled. Bortom åkrarna och betesmarkerna låg de stora skogarna med rik tillgång på vilt som vildsvin, hjort, björn och älg.

Redskap

Namnet bronsåldern leder tanken fel. Redskapen var i allmänhet inte gjorda av brons utan av sten, flinta, ben och horn samt trä. Bronsen, en legering av koppar och tenn, fanns nämligen inte inom landet utan importerades från Centraleuropa. Det var fråga om långa byteskedjor där det ledande samhällsskiktet i ett område bytte varor och tjänster med ett annat. En anledning till att man inte direkt kan jämföra det med nutida handel är att det inte existerade något rättssystem för dessa transaktioner. Eftersom det var långa avstånd kom inte mycket brons att exporteras till Mellan- och Sverige medan betydligt mer brons kom till Danmark och Skåne.

Kläder

Genom ullen fick man möjlighet att tillverka textilier. I de danska ekkistgravarna från äldre bronsålder (ca 1800 f Kr till 1000 f Kr) fanns gravar med välbevarade textilier. Under yngre bronsålder (ca 1000 f Kr till 500 f Kr) kremerade man i allmänhet de döda. Därför har man inte lika mycket kunskap om kläder och verktyg från denna tid.

Hus och hem

Taken i husen under äldre bronsålder vilade på en rad pelare mitt i huset. Under yngre bronsålder ersattes denna konstruktion av en dubbel rad pelare samtidigt som husen blev längre. Detta gjorde också att det blev möjligt att stalla djuren inomhus, en sak som blev angelägen när klimatet försämrades under yngre bronsålder.

Nära boplatserna ligger skärvstenshögar. Det är fråga om avfallshögar med stort inslag av skörbränd sten. Diagonalt genom Uppland, från sydväst och i nordostlig riktning, går ett stråk av skärvstenshögar. Detta stråk indikerar de dåtida bosättningarna.

Bronsåldersgravar

Spåren efter bronsåldersmänniskorna ses tydligast i monumenten. Under äldre bronsålder begrovs människorna obrända under högar eller rösen. Högarna och rösen ligger ofta monumentalt i landskapet. Under yngre bronsålder ändrades gravskicket till flatmarksgravar som inte är så lätta att upptäcka. Man övergick till brandgravsskick. Fortfarande begrovs emellertid en del döda i äldre högar och rösen (sekundärbegravningar). Rösen i Enköpingstrakten kan lika gärna vara från yngre som från äldre bronsålder.

Hällristningarnas datering

Hällristningarna antas i huvudsak härröra från yngre bronsålder. Det finns flera anledningar till denna datering. En är att man med utgångspunkt från landhöjningen kan sluta sig till när en ristning tidigast kan ha kommit till. En annan är att en del av formvärlden på hällristningarna, fr a skeppen, även finns avbildade på rakknivar från bronsåldern. Skålgroparna har dock en större utbredning både i tiden och i rummet. Skålgroparna finns även i områden där det inte

förekommer några andra hällristningsfigurer. Vidare tillkom skålgroparna under en lång period, från yngre stenålder och in i järnåldern.

Einar Kjellén

Den som har betytt mest för upptäckten och publiceringen av hällristningslokalerna i Enköpingstrakten är Einar Kjellén. Efter det att han 1925 upptäckte Brandskogsskeppet kom han att fångas av hällristningsproblematiken. Han åkte runt på motorcykel i Enköpingstrakten och kom att upptäcka ett stort antal av de nu kända ristningarna.

Hällristningarnas teknik och syfte

Hällristningarna är i Uppland utförda på av isen slipade hållar av hårt stenmaterial, gnejs och granit. De har i allmänhet huggits in med en knacksten. Ofta förekommer det kompositioner där på samma håll flera olika figurtyper kan förekomma. Det är emellertid inte säkert att de ristats in vid samma tillfälle. Det kan ha skett under många hundra år.

Det är inte säkert att det var den färdiga bilden eller kompositionen som var det väsentliga. I stället kan själva ristandet ha spelat en viktig roll i olika ceremonier. Vi kan tänka oss att de har haft en viktig roll för att upprätthålla samhället och att skapa goda förutsättningar för jakt, fiske och jordbruk. De ristade figurerna på hållarna och sammanhanget mellan figurerna ger oss en inblick i bronsåldersmänniskornas föreställningsvärld. Men eftersom vi inte kan kommunicera direkt med dem blir tolkningarna mer eller mindre väl underbyggda gissningar.

Koncentrationen till Enköpingstrakten

Hur skall vi uppfatta den stora mängden kända hällristningar i Enköpingstrakten? En möjlighet är att det är fråga om en Einar Kjellén-effekt. Med andra ord kan det finnas andra icke-upptäckta ristningskoncentrationer i andra delar av Sverige och kanske även i Uppland. Men där har det inte funnits någon kunnig och entusiastisk person som letat. Något kan det möjligen ligga i detta, men troligen har de topografiska förutsättningarna spelat en viktig roll för att just Enköpingstrakten har så många hällristningar.

En stor mängd ristningar i ett område behöver inte nödvändigtvis betyda en stor befolkning. Ristningarna kan ha

Skepp med bemanningsstreck

gjorts under flera hundra år. Detta skulle innebära att en komposition på en håll med ett stort antal figurer vuxit fram under en period med en längd kanske motsvarande avståndet mellan Gustav Vasas tid och våra dagar.

Just koncentrationen av hällristningar till sydvästra Uppland antyder dock att människor kan ha begett sig från andra delar av Uppland och andra områden runt Mälaren för att

delta i ceremonierna då ristningarna gjordes. Regelbundet förekommande möten, kanske en gång om året, har troligen spelat en stor roll för kontakten mellan människor runt Mälardalen. Då har man kunnat bedriva handel, delta i religiösa fester samt träffa sin blivande äktenskapspartner.

Synliga ristningar

En del av de mest kända hållarna har ristningarna imålade med röd färg. Det gör dem lätta att se. Ofta är emellertid ristningarna inte imålade och då kan de vara svåra att se. Man får emellertid inte själv måla i dem eller försöka göra dem tydligare med ikringning. Anledningen är naturligtvis att vittringsprocessen kan påskyndas i samband med detta. En möjlighet att få en tydlig bild av en ristning är att under mörka höstkvällar låta en ficklampas släpljus spela över hållen. Kanske var det på ett liknande sätt bronsåldersmänniskorna betraktade berghållen. I ljuset av fackelskenet kom figurerna på berghållen att få liv och börja röra sig i takt med de fladdrande eldslågorna.

Skålgropar

Den vanligaste hällristningsfiguren är skålgropen eller, som man tidigare sade, älvkvarnen. Skålgroparna är i allmänhet mer eller mindre djupa gropar inknickade i berget. Ibland kan de ha en mer utdragen form, som en ränna. Skålgroparna kan förekomma en och en, men ofta finns de samlade. De kan ibland bilda en komposition, t ex som vid Härkeberga ordnade till en människolik gestalt. Skålgroparna är inte bara den vanligaste hällristningsfiguren. De bildades också under en mycket lång period, från yngre stenålder och in i äldre järnålder.

Cirkelfigurer

Skivor, cirklar och hjul är vanligt förekommande figurer. Vagnar fanns redan under bronsåldern. Hjulen kunde bestå av runda skivor (skivhjul) men det finns också exempel på ekerhjul. Ett fantasieggande föremålsfynd är den danska Trundholmsvagnen föreställande en vagn med skiva och dragen av en häst. Skivan är överdragen med guldbleck på ena sidan. En tolkning är solen som dagligen drags över himlavalvet av en häst. På motsvarande sätt skulle de ristade skivorna kunna symbolisera solen.

På en ristning vid Stora Berg i Biskopskulla finns 25 avbildade människor med en cirkel som täcker kroppen mellan huvud och ben. Kan det vara fråga om sköldar?

Skeppet

En annan mycket vanligt förekommande figur är skeppet/slåden. Båtarna kan förekomma i stort antal över en håll. De har inte segel utan måste ha drivits fram med åror/paddlar eller stakats fram i grunda vatten. De är ofta ritade med en övre och en undre begränsningslinje samt vertikala streck dessemellan. En tolkning av detta är att det skulle vara fråga om en spantkonstruktion där båtens sidor och botten inte nödvändigtvis bestod av plankor utan av utspända djurhudar. Skeppen skulle därmed närmast kunna liknas vid kanoter. Men det avbildade ”skeppet” kan ibland i stället tolkas som en slåde. Stäv och akter på båtarna är ofta elegant svängda och kan ibland vara prydda med djurhuvuden.

Skeppen har ofta bemanningsstreck avbildande en talrik besättning. Denna kan knappast ha varit så stor som det avbildas på en del skepp. De flesta skeppen är starkt stiliserade. Brandskogsskeppet är ett undantag. Här kan vi t o m ana oss till besättningens klädedräkt.

Skeppen måste ha spelat en viktig roll för bronsåldersmänniskorna. De var viktiga kommunikationsmedel i dåtidens vattenlandskap. Men de kan också ha haft en symbolisk betydelse, t ex för färden efter detta eller som farkoster som rör sig över himmelen.

Människan och människans spår

Fotsulor eller avbildningar av skor förekommer i viss utsträckning. En tolkning av dessa är spåren av den osynlige gudens vandring över hällen. Guden fick inte avbildas men däremot hans fotavtryck.

Fotavtryck och skålgrop

De inhuggna fotavtrycken kan emellertid inte tolkas som ett generellt förbud att avbilda mänskliga varelser. Människorna är i allmänhet starkt stiliserade. Här erbjuder Brand-

Fotsulor eller snöskor?

skogsskeppet åter ett undantag. Människorna kan ibland ha ett svärd vid sidan eller bära sköld. Fallos är inte ovanligt och kan tolkas som en fruktbartnessymbol.

Bilder av kläder

Förutom kläderna på paddlarna i Brandskogsskeppet tror man sig kunna iakttä klädspersedlar på en del av hällarna. Ett exempel är att en del fotavtrycksliknande figurer kan avbilda sandaler eller snöskor. Ett annat exempel är ovala figurer som har tolkats som en avbildning av en bronsåldersmantel. En sådan finns på Rickebyristningen.

På hällristningarna finns också avbildningar av redskap av olika slag och situationer från det dagliga livet. Exempel på det förra är bronslurar och spjut. Spjuten förekommer på en berömd ristning i Tuna i Bälunge. Av det dagliga livet finns jakt- och plöjningsscener bevarade.

På ristningarna finns både vilda och tama djur avbildade. De förra kan exemplifieras med älgar, fåglar och ormar, de senare med hästar, grisar och hornboskap. På den berömda Örstaristningen i Angarns socken syns bl a två hästar vända mot varandra. Den ena hästen synes dra en fyrhjulig vagn.

Några ristningslokaler i Enköpingstrakten

Brandskogsskeppet skiljer sig från Skandinavien övriga skeppsrisingar genom storlek, form och detaljrikedom. Skeppet är över 4 meter långt. Det paddlas framåt av sex män medan en sjunde tycks bära det i aktern. Männerna är klädda i något som ser ut som mantlar. De flesta har ett bälte om midjan. I för och akter finns stora djurhuvuden, antagligen älg. Både båten och människorna är mer realistiskt avbildade än på flertalet andra ristningar. På hällen finns dessutom några övriga ristningar av mer traditionellt snitt.

Hemstahällen ligger utomordentligt vackert i landskapet och ytan är genom isens försorg fint slipad. Förutom skepp och skålgropar finns en man som synes styra en tvåhjulig vagn dragen av en häst.

Det finns flera ristningslokaler vid *Rickeby*. Den största innehåller förutom skepp en mantel eller stol samt olika typer av fotavtryck. Det är som om någon för länge sedan hade vandrat över hällen och lämnat dessa fotavtryck efter sig.

Claes-Henric Siven

Litteratur

Upplands Hällristningar från 1976 av Einar Kjellén innehåller en katalog över hällristningarna i Uppland.

Hällristningar och bronsålderssamhälle från 1977 av Einar Kjellén och Åke Hyenstrand sätter in Enköpingstraktens hällristningar i ett dåtida samhällsperspektiv.

Hällristningar i Uppland från 1995 av John Coles är en utomordentlig guidebok som både presenterar de enskilda lokalerna och sätter ristningarna i perspektiv av bronsålderns samhälle. Coles bok bygger i stor utsträckning på Kjellén och Hyenstrand.

Hällristningar i Sverige av Åke Fredsjö, Sverker Janson och Carl-Axel Moberg från 1969 är en liten behändig handbok som ger en översikt av hällristningslokalerna i Sverige.

Arkeologi i Norden del 2 med Göran Burenhult som redaktör innehåller bl a en översikt av yngre bronsåldern vilket ger en viktig kulturell och samhällsmässig bakgrund till hällristningarna.

Tidningen Kultur i Uppland

Uppland har en rik och varierad kulturhistoria. Avsikten med denna elektroniska tidning är att spegla den uppländska kulturen. Artiklarna kommer ofta men inte alltid att referera till en viss plats. Tidningen kommer alltså att kunna vara underlag för utflykter i Uppland. Många av artiklarna är också ett resultat av sådana utflykter.

Redaktion

Kristina Berglund och Claes-Henric Siven

Tel: 08-758 95 97 Mobil: 070-529 95 97

E-post: kristina.berglund.ark<kanelbulle>bredband.net